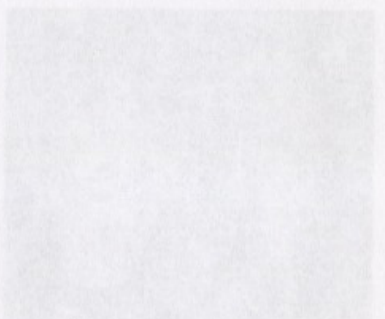
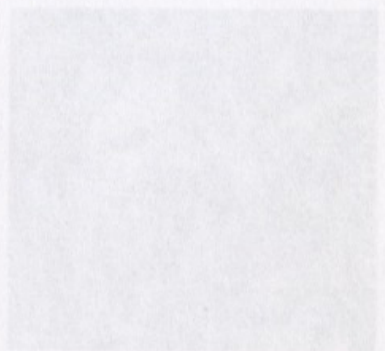
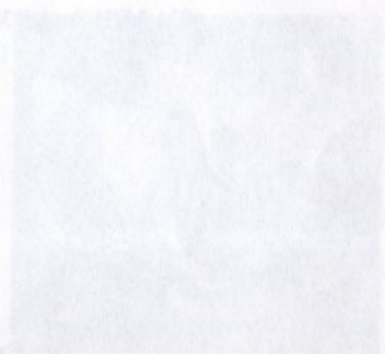

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΩΝ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΑΣΙΟ
ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΟΡΑΚΑ

11. 1997

ΕΞΕΛΑΘΗΝ 1997

11. Γενική Διεύθυνση Βιβλιοθηκών. 12. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. 13. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. 14. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. 15. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. 16. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. 17. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. 18. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. 19. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. 20. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων.

ΒΑΛΑΝΕΙΟ ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΟ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

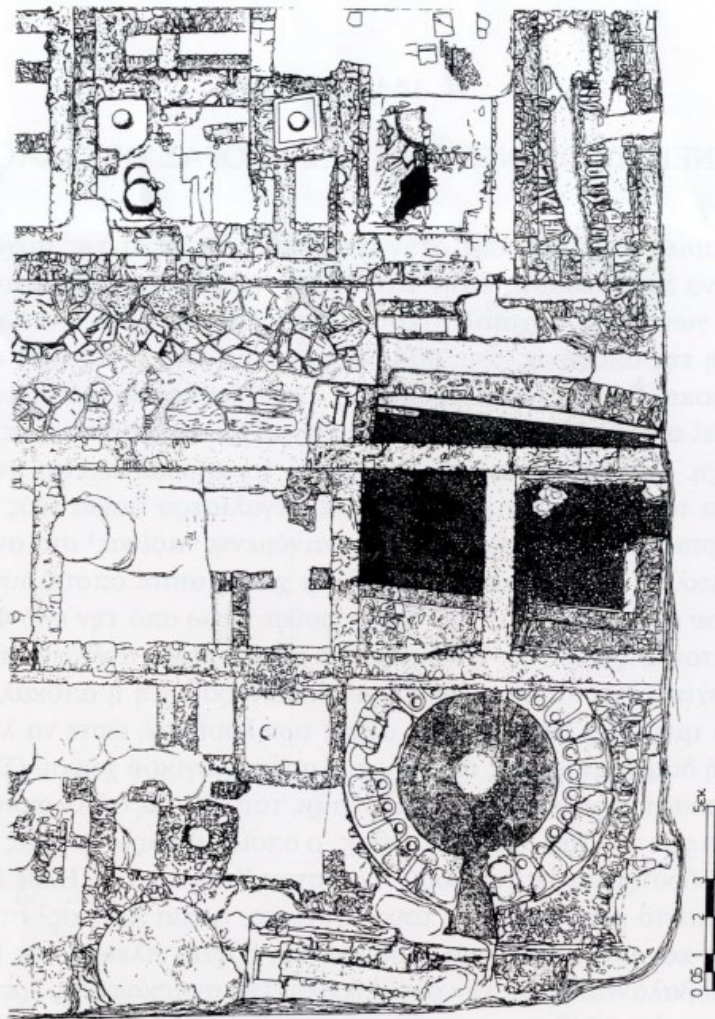
Οι εργασίες διαμόρφωσης στην ανατολική πτέρυγα της αρχαίας αγοράς επρόκειτο να περατωθούν με την κατασκευή της εισόδου-φυλακείου στη νοτιο-ανατολική γωνία του αρχαιολογικού χώρου. Για τον λόγο αυτό και μετά την κατεδάφιση της αποθήκης του '60 προχωρήσαμε στις τελευταίες ανασκαφικές έρευνες προκειμένου να ακολουθήσει η ανέγερση του κτηρίου-εισόδου, όπως είχε εγκριθεί από το ΚΑΣ το 1996. Η ανασκαφή εκεί, ωστόσο, μας επεφύλασσε μια έκπληξη. Τον Νοέμβριο του '96 άρχισε να αποκαλύπτεται στα νοτιοανατολικά όρια του αρχαιολογικού χώρου, το μεγαλύτερο τμήμα ενός θερμαντικού κλιβάνου (*praefurnium*), τμήμα μιας θερμαινόμενης πισίνας¹ στα ανατολικά του και μισή κυκλική αίθουσα με λουτήρες². Οι χώροι αυτοί αποτελούν τμήμα ενός μεγαλύτερου συγκροτήματος που προχωρούσε κάτω από την οδό Φιλίππου και την Αγνώστου Στρατιώτου. Το ανέλπιστο αυτό εύρημα ανέτρεψε τους χρόνους και τον αρχικό σχεδιασμό, καθώς κρίθηκε απαραίτητη η αποκάλυψη και του υπόλοιπου τμήματος της αίθουσας αυτής των λουτρών, ώστε να ληφθεί υπόψη στην τελική διαμόρφωση της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου (Σχ. 1, Εικ. 1).

Η ανασκαφή προχώρησε το καλοκαίρι του '97, αφού ολοκληρώθηκαν οι συνεννοήσεις με τον Δήμο Θεσσαλονίκης, ο οποίος ευχαρίστως μας παραχώρησε μέρος του οδοστρώματος της οδού Αγνώστου Στρατιώτου. Ήλθε έτσι στο φως και το υπόλοιπο μισό τμήμα με τους λουτήρες, τμήμα πισίνας³ στα ανατολικά του, καθώς και μια ορθογώνια αίθουσα στη βόρεια πλευρά της κυκλικής αίθουσας του βαλανείου. Με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας οριοθετήθηκαν η κυκλική αίθουσα με τους είκοσι πέντε λουτήρες, διαμέτρου 7,50 μ. (Εικ. 2), και ο αμέσως βόρειός του ορθογώνιος χώρος, διαστάσεων 5,35x7,60 μ. Οι δύο αίθουσες επικοινωνούν μεταξύ τους με θύρα, η οποία βρίσκεται περίπου

1. Η πισίνα βρίσκεται στα ανατολικά του *praefurnium*, πάνω από φαρδύ αγωγό ορθογώνιας διατομής που διοχετεύει τον θερμό αέρα του κλιβάνου, σε χώρο που δεν αποκαλύφθηκε. Έτσι είναι βέβαιο ότι το νερό αυτής της πισίνας ήταν οπωσδήποτε πολύ ζεστό. Η πισίνα είναι κατασκευασμένη με οπτόπλινθους επενδυμένους με παχύ υδραυλικό κονίαμα. Γνώρισε και δεύτερη φάση κατά την οποία μίκρυνε η στενή της πλευρά με έναν πάγκο από λίθινους δόμους, που τοποθετήθηκε σε όλο της το μήκος. Για τις πισίνες αυτές βλ. I. Nielsen, *Thermae et Balnea* (1990) 10-11 (στο εξής Nielsen, 1990).

2. Το εύρημα ανακοινώθηκε στη 10η Συνάντηση από τον Γ. Βελένη, ΑΕΜΘ 10B, 1996, 491-498 και έγχρωμη απεικόνιση του μισού τμήματος της κυκλικής αίθουσας του λουτρού υπάρχει στο εξώφυλλο του τόμου.

3. Η πισίνα αυτή βρίσκεται ψηλότερα από το δάπεδο της κυκλικής αίθουσας. Όσο μπορούμε να καταλάβουμε από το μικρό τμήμα που φαίνεται κάτω από την παρειά της ανασκαφικής τομής, η πισίνα είχε ψυχρό νερό (ίσως ήταν δηλαδή λουτρών), βλ. Nielsen, 1990, 10.

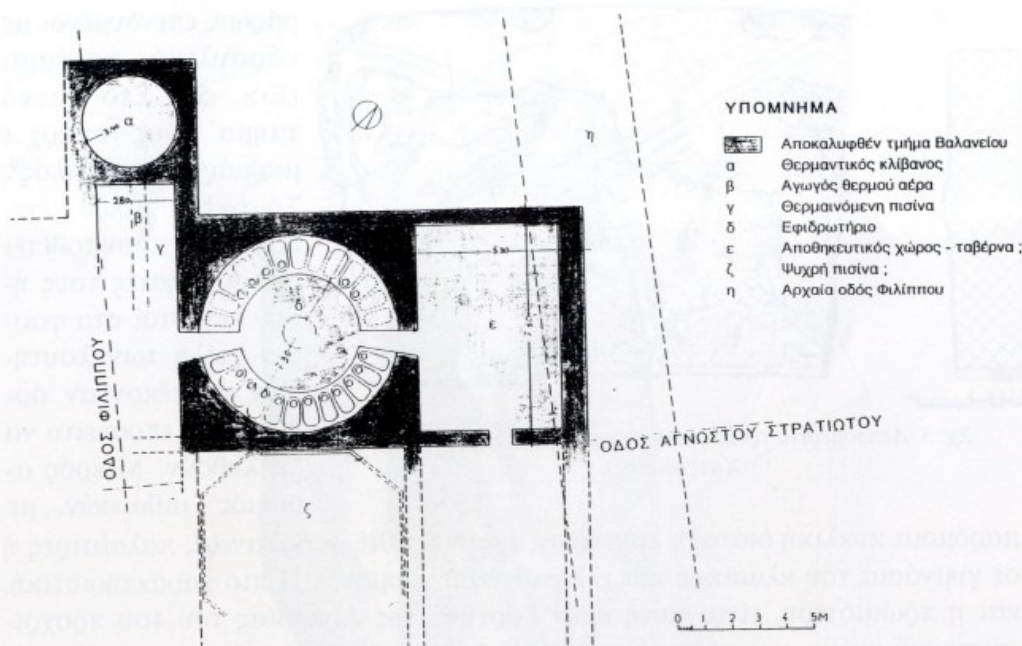

Σχ. 1. Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης νοτιοανατολικής γωνίας του αρχαιολογικού χώρου της (σχέδιο Δ. Καλλιγά, Ζ. Αλ Σααγιάχ).

στον άξονα των δύο ημικυκλίων της εγγεγραμμένης σε ορθογώνιο κυκλικής αίθουσας (Σχ. 2).

Στην τοιχοδομία του κτηρίου χρησιμοποιήθηκε λάσπη ως συνδετικό υλικό ανάμεσα στις καλά αρμοσμένες καστανοπράσινες πέτρες, τον γνωστό δηλαδή τοπικό σχιστόλιθο. Στην ανωδομή της αίθουσας των λουτήρων χρησιμοποιήθηκαν οπτόπλινθοι⁴ ειδικά κατασκευασμένοι γι' αυτή, αφού έχουν τραπεζοειδή μορφή με καμπύλη τη μικρότερη πλευρά τους (Σχ. 3). Ο βόρειος τοίχος της ορθογώνιας αίθουσας, πάχους 0,90 μ., που αποτελεί και τον εξωτερικό τοίχο του όλου συγκροτήματος, είναι κτισμένος ολόκληρος από αργολιθοδομή. Ο τοίχος αυτός που δεν έχει κανένα άνοιγμα αποτελεί όριο οικοδομικής νησίδας, καθώς αμέσως μετά ακολουθεί στενός δρόμος, περίπου στον άξονα της παλιάς Φιλίπ-

4. Διαστάσεων 0,292 × 0,43 μ. (ελάχιστο πλάτος) × 0,482 μ. (μέγιστο πλάτος).

Σχ. 2. Κάτοψη του βαλανείου διακρίνεται η κυκλική, η ορθογώνια αίθουσα, το *praefurnium* και η ζεστή πισίνα (σχέδιο Δ. Καλλιγά) νότια της κυκλικής αίθουσας και η ψυχρή στα ανατολικά της.

που, ο οποίος διευρύνθηκε στους μέσους αυτοκρατορικούς χρόνους για να καταλήξει στη φαρδιά ανατολική είσοδο της αρχαίας αγοράς. Συνεπώς η προσπέλαση στο συγκρότημα των λουτρών θα πρέπει να γινόταν από τα ανατολικά ή από τα νότια ή και από τις δύο πλευρές, αν πρόκειται για μεγάλο οικοδόμημα.

Οι δύο χώροι που ανασκάφτηκαν έχουν όμοιο ψηφιδωτό δάπεδο⁵. Λευκές ψηφίδες ακανόνιστου μεγέθους και σχήματος, κολυμβητές σε φαιό κονίαμα, τοποθετημένες κατά ζώνες, περιμετρικά στην κεντρική κατασκευή της κυκλικής αίθουσας και παράλληλα στον κατά μήκος άξονα στην ορθογώνια⁶ (Εικ. 3). Στο κέντρο της κυκλικής αίθουσας ανασκάφτηκε κατασκευή από χυτή τοιχοποιία διαμέτρου 1,20 μ. που χρησίμευε πιθανότατα για την εγκατάσταση πυράς⁷ (Εικ. 4), αφού διαπιστώθηκε ότι στη μεγάλη αυτή κυκλική αίθουσα δεν υπήρχαν υπόκαυστα, ούτε θερμαινόταν με κάποιον άλλο τρόπο από το παρακείμενο *praefurnium*.

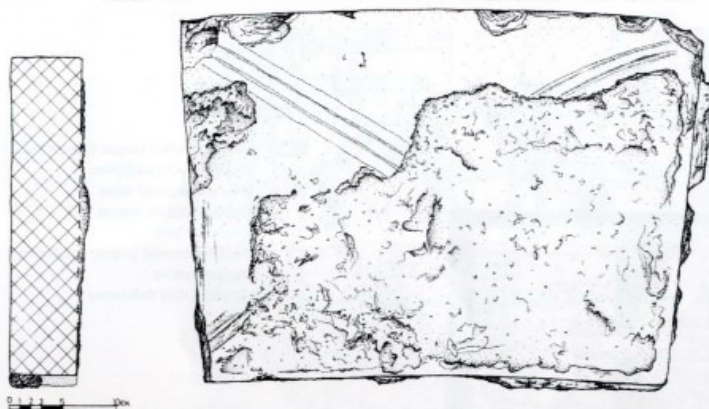
Οι λουτήρες (πύελοι)⁸ είναι κτιστοί με πέτρες, πλίνθους και τμήματα μαρ-

5. Γενικά για δάπεδα ρωμαϊκών χρόνων βλ. J. P. Adam, *La construction romaine* (1984) 251-255. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης (1998) 159-160 και σημ. 547.

6. Οι ζώνες αυτές έχουν προκύψει για κατασκευαστικούς λόγους.

7. Υπάρχει και η, λιγότερο πιθανή κατά τη γνώμη μας εκδοχή, η κεντρική αυτή κατασκευή να αποτελούσε βάση στήριξης κεντρικού στύλου για τη στήριξη της οροφής η οποία στην περίπτωση αυτή δε θα πρέπει να ήταν θόλος. Και πάλι βέβαια θα προκαλούνταν ξηρά εφίδρωση από τη ζέστη που θα ερχόταν από τη ζεστή γειτονική πισίνα στα νότια, λύση λειτουργίας που προτείνει ο Γούνα-ρης, Βαλανείο, 24, για την περίπτωση του λουτρού των Φιλίππων.

8. R. Ginouvès, *Balaneutike* (1962) 188 (στο εξής Ginouvès, 1962).

Σχ. 3. Λεπτομέρεια τραπεζοειδούς οπισθόπλινθου (σχέδιο Ν. Χατζηδάκης).

μάρων, επενδυμένοι με υδραυλικό κονίαμα (Εικ. 5). Στο στενό τμήμα τους υπάρχει μαρμαρίνος ομφαλός⁹. Το σχετικά μικρό μέγεθός τους προϋποθέτει ότι οι χρήστες τους ήσαν καθιστοί στα φαρδιά χείλη των λουτήρων ή στέκονταν όρθιοι όταν επρόκειτο να ξεπλυθούν. Μικρός αριθμός αιθουσών, με

παρόμοια κυκλική διάταξη λουτήρων, έχουν βρεθεί σε βαλανεία, παλαιστροές ή σε γυμνάσια του κλασικού και ελληνιστικού κόσμου¹⁰. Η πιο χαρακτηριστική, και η πρωιμότερη, είναι αυτή στην Γόρτυνα της Αρκαδίας του 4ου προχριστιανικού αιώνα, με χρήση μέχρι και τον 2ο αι. π.Χ. Με αυτήν παρουσιάζει τις περισσότερες ομοιότητες η κυκλική αίθουσα του βαλανείου της Θεσσαλονίκης¹¹. Αντίστοιχες των ελληνιστικών χρόνων έχουν βρεθεί επίσης στην Ελευσίνα, στην Ερέτρια, στο Κίτιον της Κύπρου, στις Συρακούσες, στη Μοργκαντίνα και στην αγορά των Ιταλών στη Δήλο¹². Στη Μακεδονία, ωστόσο, αυτός ο τύπος της κυκλικής αίθουσας έρχεται για πρώτη φορά στο φως, αφού, εκτός από τις κυκλικές —χωρίς λουτήρες πισίνες— που ανασκάφτηκαν το καλοκαίρι του 1997 στην Πέλλα σε συγκρότημα βαλανείου¹³, δεν απαντά σε άλλες περιπτώσεις.

Πρόκειται για τις γνωστές από τις πηγές θόλους¹⁴, ονομασία που πήραν ασφαλώς από τον τρόπο στέγασης, η οποία, σύμφωνα με τον Βιτρούβιο¹⁵, είχε

9. Nielsen, 1990, 7 και σημ. 21.

10. Marga Weber, *Antike Badekultur* (1996) 22-30 (στο εξής Weber, *Badekultur*).

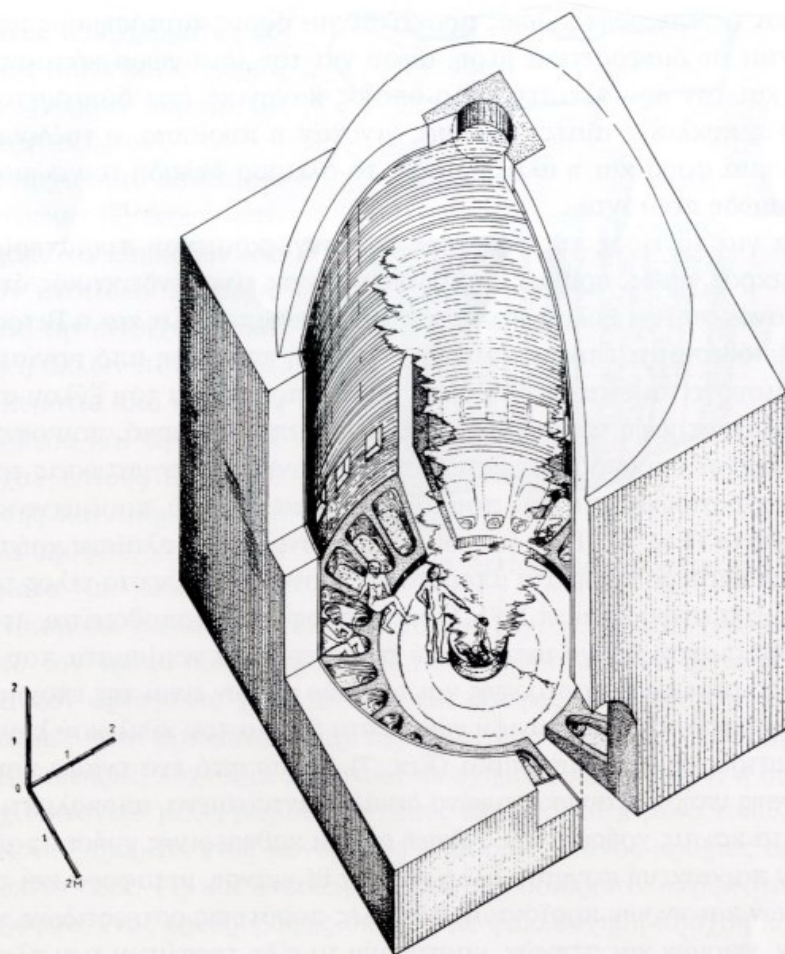
11. Προτιμώ τον χαρακτηρισμό «βαλανείο» παρόλο που δεν έχει αποκαλυφτεί το συγκρότημα σε όλη του την έκταση, διότι παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες με αντίστοιχα κτήρια του ελληνικού χώρου αλλά και επειδή η διάταξη των χώρων του δε φαίνεται να μοιάζει με των θερμών, βλ. σχετικά Γ. Γούναρης, *Το Βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων* (1990) 3, σημ. 1 (στο εξής Γούναρης, *Βαλανείο*).

12. Για αυτού του τύπου τις κυκλικές αίθουσες λουτρών βλ. Ginouvès, 1962, 184-200 και Weber, *Badekultur*, 59-61.

13. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Συγκροτήματα εργαστηρίων και λουτρών στην Πέλλα, στον παρόντα τόμο*. Το λουτρικό συγκρότημα της Πέλλας σύμφωνα με την ανασκαφεί ανήκει στον 3ο αι. π.Χ. Το προτεινόμενο ως *Iaonicum* στο βαλανείο των Φιλίππων είναι ορθογώνια αίθουσα και πολύ μικρότερων διαστάσεων, Γούναρης, *Βαλανείο*, 23.

14. Ο όρος εμφανίζεται σε παπύρους και επιγραφές μετά τον 3ο αι. π.Χ., Ginouvès 1962, 197 και Nielsen, 1990, 7.

15. Βιτρούβιος, *De Architectura* V, 10, 5.

Σχ. 4. Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης. Αναπαράσταση κυκλικής αίθουσας (σχέδιο Α. Βαλαβανίδου).

ένα κεντρικό οπαίο που ανοιγόκλεινε με χάλκινο δίσκο¹⁶ για τον έλεγχο των ατμών. Είναι ένα ελληνικού τύπου βαλανείο, το οποίο απαντά και στους ρωμαϊκούς χρόνους ως τμήμα των πολυτελών θερμών. Αν ακολουθήσουμε τις ιδεατές διαστάσεις που δίνει ο λατίνος συγγραφέας για τους κυκλικούς αυτούς χώρους, τότε μπορούμε να αποκαταστήσουμε σχεδιαστικά το ύψος της θόλου στην κυκλική αυτή αίθουσα της Θεσσαλονίκης, αφού η γένεσή της ξεκινά από ύψος ίσο με τη διάμετρο (Σχ. 4).

Οι αίθουσες αυτές λειτουργούσαν ως χώροι εφίδρωσης. Είναι το γνωστό, από τις πηγές, πυριατήριον ή *laconicum*¹⁷, όπου δημιουργούνταν υδρατμοί με ρίψη νερού πάνω σε πυρακτωμένες πέτρες, που στην περίπτωση του βαλανείου της αγοράς θα βρίσκονταν στην κεντρική κυκλική κατασκευή. Η ακριβής διαφορά των δύο παραπάνω όρων δεν αποσαφηνίζεται από τους αρχαίους συγ-

16. Ονομάζεται επίσης ομφαλός της θόλου, Nielsen, 1990, 7 σημ. 26.

17. Ginouvès, 1962, 199 και Nielsen, 1990, 11.

γραφείς¹⁸ και τις επιγραφές. Ίσως πρόκειται για όρους ταυτόσημους που χρησιμοποιούνται σε διαφορετικά μέρη, αφού για τον ίδιο χώρο κάποιες πηγές διασώζουν και τον όρο αλειπτήριο, ο οποίος κανονικά έχει διαφορετική λειτουργία. Στις κυκλικές αυτές αίθουσες γινόταν η πυρίασις, η εφίδρωση δηλαδή, και καμιά φορά και η αλείμματασις¹⁹, το άλειμμα δηλαδή του σώματος με διάφορα ελαιώδη προϊόντα.

Στοιχεία για το είδος της στέγας του συγκεκριμένου πυριατηρίου δεν έχουμε. Ο μικρός, όμως, αριθμός κεραμιδιών στέγης είναι ενδεικτικός ότι ο θόλος του πιθανόν να είχε ξύλινη στέγη, κάτι που δεν αποκλείει και ο Βιτρούβιος, με την προϋπόθεση ότι έπρεπε να υπάρχει διπλή επένδυση από κονίαμα, δηλαδή να δημιουργείται ένας ψευδοθόλος για την προστασία του ξύλου από την υγρασία. Η καταστροφή του χώρου προκλήθηκε από πυρκαγιά, που οφείλεται, ίσως, σε ισχυρή σεισμική δόνηση, όπως υπαινίσσονται οι ρηγματώσεις του κτηρίου²⁰. Το παχύ στρώμα στάχτης που ανασκάφτηκε παντού, παρέμεινε κλειστό και αδιατάρακτο (Εικ. 6). Έτσι μας δίνει τα χρονολογικά πλαίσια χρήσης του χώρου: τα πρωιμότερα ευρήματα μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 2ου και κυρίως μέσα στον 1ο αι. π.Χ.²¹. Η καταστροφή του τοποθετείται στα χρόνια του Βεσπασιανού ή λίγο μετά, αφού τα υστερότερα νομίσματα που ταυτίστηκαν από το στρώμα καταστροφής και των δύο χώρων είναι της εποχής του.

Στην ανασκαφή του ορθογώνιου χώρου στα βόρεια του κυκλικού λουτρού η εικόνα καταστροφής ήταν παρόμοια (Εικ. 7). Κάτω από ένα ενιαίο και παχύ στρώμα καύσης υπήρχαν συσσωρευμένα δεκάδες αντικείμενα, αποκαλυπτικά για την ταυτότητα και τις χρήσεις του. Αβαφή αγγεία καθημερινής χρήσεως απαραίτητα για την παρασκευή φαγητού αλλά και για θέρμανση, μεταφορά και αποθήκευση στερεών και υγρών προϊόντων. Μεγάλες ποσότητες οστρεοειδών, κόκκαλα βοοειδών, ψαριών και πτηνών, μαρτυρούν τα είδη τροφίμων των πλούσιων γευμάτων των θαμώνων του λουτρού. Πύραυλα, μεγάλες και μικρές λεκάνες, λοπάδες, χύτρες, αρύταινες, οινοχόες, μακεδονικοί αμφορείς, μυροδοχεία, είναι ορισμένα από τα είδη των αγγείων που επαναλαμβάνονται κατά δεκάδες. Ταυτόχρονα με αυτά, πιο εκλεπτυσμένα αγγεία συμποσιακά εμφανίζονται επίσης σε μεγάλο αριθμό: λεκανίδες, πινάκια και σκυφίδια ερυθροβαφή ανατολικού τύπου Α και Β, και δυτικού τύπου με προέλευση από την Ιταλία (Εικ. 8), λυχνάρια τοπικής παραγωγής και εισαγμένα, από τα μικρασιατικά παράλια αλλά κατά κύριο λόγο από την Ιταλία (Εικ. 9), πολλά γυάλινα αγγεία (Εικ. 10) κάθε

18. Ορισμένες φορές αναφέρονται και ως sudationes, παρόλο που έχει γίνει μεγάλη συζήτηση αν είναι ταυτόσημοι όροι, Ginouvès, 1962, 199· Weber, Badekultur, 59-61 και Γούναρης, Βαλανείο, σημ. 78, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία για το «laconicum» και το «sudatio».

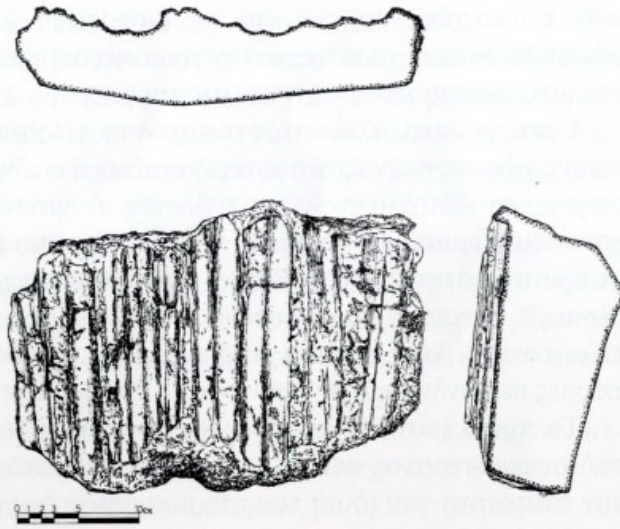
19. Nielsen, 1990, 12 σημ. 66.

20. Ο βόρειος εξωτερικός τοίχος έχει μια ισχυρή κλίση προς βορρά και η αίθουσα με τις λεκάνες έχει δύο μεγάλες ρωγμές.

21. Την ίδια εποχή χρονολογείται και η πρώτη φάση του βαλανείου των Φιλίππων, βλ. Γούναρης, ό.π., 38.

σχήματος και χρώματος εισαγωγής αλλά και εγχώρια, που μαρτυρούν ακμαίο τοπικό εργαστήριο²².

Στο παχύ αυτό αδιατάρακτο στρώμα βρέθηκαν επίσης τμήματα κόκκινων και λευκών επίπεδων κονιαμάτων από την εντοίχια διακόσμηση ή άλλων που σχημάτιζαν κυμάτια από τις ακμές στα δάπεδα και την οροφή. Υπήρχαν επίσης κομμάτια δώρωσης και τμήματα από δάπεδο ορόφου, καθώς και κονιάματα με διπλή όψη

Σχ. 5. Λεπτομέρεια κονιάματος διπλής όψης.

από ενδιάμεσα χωρίσματα²³ μικρών χώρων (Σχ. 5). Από το γεγονός αυτό αλλά και από τον τρόπο διαστρωμάτωσης των ευρημάτων έγινε φανερό ότι στον μεγάλο αυτόν ορθογώνιο χώρο υπήρχε και ορόφος. Ανάμεσα στα ευρήματά του συγκαταλέγονται ορισμένα εξαιρετικής ποιότητας λυχνάρια, εισαγωγής από ιταλικά εργαστήρια, λυχνάρια πλαστικά σε σχήμα πλοίου, ζώων, ή σε συνδυασμό με αρχιτεκτονικά μέλη, βωμούς, στύλους κλπ, πολλά πήλινα ειδώλια, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει ένας μονομάχος ρετιάριος, ικανός αριθμός από θεατρικά προσωπεία (Εικ. 11) και αντικείμενα που προσδιόρισαν ακριβέστερα τη χρήση του ορόφου: ένας ερυθροβαφής σκύφος με φαλλόσχημη προχοή και ανάγλυφη διακόσμηση αμπέλων κι εντόμων ανάμεσα σε εμπίεστα κοσμήματα με προτομές Ερμού (Εικ. 12α, β), ένα ομοίωμα φαλλού με κινητό στέλεχος και δύο ιθυφαλικά ειδώλια (Εικ. 13). Στον ίδιο χώρο βρέθηκε ανάγλυφο γυάλινο αγγείο με παράσταση Τύχης με κέρας Αμαλθείας²⁴, ενδεικτικό ίσως της πολυτέλειας των αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν στον χώρο.

Τα χαρακτηριστικά αυτά ευρήματα σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα μας οδήγησαν στη σκέψη ότι στον χώρο αυτό οι θαμώνες του απολάμβαναν, εκτός από ένα χαλαρωτικό λουτρό και ένα πλούσιο γεύμα, και υπηρεσίες που σχετίζονταν με την ερωτική τους ευχαρίστηση, δευτερογενείς μεν, απαραίτητες, ωστόσο, σε

22. Όλα βρίσκονται στο πρώτο στάδιο της συντήρησης και ελπίζουμε ότι στην επόμενη δωδέκατη Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη θα είμαστε σε θέση με τους συνεργάτες μου να παρουσιάσουμε το σημαντικό αυτό ανασκαφικό σύνολο.

23. Με άλλα λόγια όχι μόνο υπήρχε ορόφος αλλά ήταν χωρισμένος και σε μικρότερα δωμάτια με τοίχους από κονίαμα με καλάμι ανάμεσα.

24. G. D. Weinberg, Mold-blown beakers with mythological scenes, J.G.S. XIV (1972) 26-47· K. B. Wight, Mythological beakers: a re-examination, J.G.S. XXXVI (1994) 24-55. Για τις παραπάνω βιβλιογραφικές υποδείξεις και για κάθε συζήτηση σχετικά με γυάλινα αγγεία ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Δ. Ιγνατιάδου.

κάθε τέτοιο χώρο σύμφωνα με τις μαρτυρίες²⁵. Στον όροφο, λοιπόν, αυτού του χώρου θα πρέπει να παρέχονταν ερωτικές υπηρεσίες, σε συνδυασμό με πλούσια γεύματα που προετοιμάζονταν στο ισόγειο²⁶.

Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι συχνά σε τέτοιου είδους δημόσιους ή και ιδιωτικούς χώρους σύχναζαν πόρνες, γυναίκες ή και νεαροί άνδρες. Ορισμένες φορές υπάρχει στο ισόγειο ένα είδος ταβέρνας (θερμοπώλειο) και στον όροφο λειτουργούν και δωμάτια με γυναίκες που υποδέχονται τους πελάτες²⁷. Αρκετές φορές οι δραστηριότητες στις ταβέρνες συνδυάζονται με αυτές που λειτουργούν στις θέρμες²⁸. Τέτοιοι χώροι λουτρών, σε συνδυασμό με πορνείο ή ταβέρνες με πορνείο, είναι βέβαια γνωστοί από τις πηγές, έχουν όμως εντοπιστεί ελάχιστα²⁹. Θέρμες σε συνδυασμό με οίκο ανοχής έχουν εντοπιστεί στην Έφεσο³⁰.

Τα προβλήματα βέβαια που προκύπτουν από την αποκάλυψη του νέου αυτού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη είναι ακόμη πολλά. Αφορούν καταρχήν την ταυτότητα του ιδίου του κτηρίου, αφού δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, από το μικρό τμήμα που ανασκάφηκε, αν πρόκειται για ένα απλό βαλανείο, με τις δευτερογενείς χρήσεις που μόλις προαναφέραμε, ή για ένα βαλανείο που εντάσσεται σε ένα μεγαλύτερο συγκρότημα γυμνασίου ή παλαίστρας, όπως μας αφήνουν να υποθέσουμε οι δύο πισίνες³¹. Αν πρόκειται για ένα τέτοιο οικοδομικό σύνολο τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι εκτεινόταν, ενδεχομένως, μέχρι τη σημερινή Εγνατία οδό, περιλαμβάνοντας στα όριά του και το κρηναίο οικοδόμημα³², τη λεγόμενη ως τώρα «εξέδρα», αφού γνωρίζουμε από τον Βιτρούβιο³³

25. Nielsen 1990, 145-146.

26. Η μεγάλη ποσότητα των αγγείων και των τροφίμων μας οδηγεί στη σκέψη ότι στο ισόγειο γινόταν η αποθήκευση και ίσως το σεβίρισμα των φαγητών, ενώ το μαγείρεμά τους θα πρέπει να γινόταν σε παρακείμενη προς τα ανατολικά αίθουσα.

27. Οι ταβέρνες αυτές βρίσκονται συνήθως κοντά στις αγορές και τις περισσότερες φορές έχουν άμεση πρόσβαση από έναν δρόμο. Στην είσοδο τέτοιων χώρων υπήρχε ένας φαλλός κρεμασμένος στην πόρτα ως έμβλημα, υποδεικνύοντας ότι πρόκειται για χώρο ηδονής βλ. V. Vanoyeke, Η πορνεία στην Ελλάδα και στη Ρώμη (1996) 121-127 (στο εξής Vanoyeke, 1996).

28. Οι οινοπώλες ή οι οινοπώλισσες προτείνουν στους πελάτες σκλάβες επίσημα επιφορτισμένες να επιβλέπουν τα ρούχα τους, ενώ στην πραγματικότητα είναι πόρνες, βλ. ό.π., Vanoyeke 1996, 123.

29. Μία ταβέρνα-πορνείο έχει βρεθεί στη Δήλο (N. Χατζηδάκης, Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά, Αθήνα 1997, 291-307), παρόμοιες χρήσεις υποθέτουμε από εντοίχιες επιγραφές σε ορισμένα κτήρια της Πομπηίας (Vanoyeke 1996, 100-101 και 125-127).

30. Nielsen 1990, 163.

31. Στον τύπο του βαλανείου, τον λεγόμενο πομπηϊανό, ανήκει το αντίστοιχο συγκρότημα των Φιλίππων, με πτέρυγα λουτρών και πτέρυγα παλαίστρας, βλ. Γ. Γούναρη, ό.π., 38.

32. Καθαρίστηκε το 1993 και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ένα μεγάλο κρηναίο οικοδόμημα. Πρόκειται να δημοσιευτεί από τον Γ. Βελένη.

33. Βιτρούβιος, V, X-XI, 2. Οι χώροι που βρέθηκαν ταιριάζουν πολύ καλά με αυτούς που περιγράφει ο λατίνος αρχιτέκτονας: «...Από εκεί υπάρχει δίοδος προς το προπνιγέιον στην [άλλη] γωνία του περιστύλιου, δίπλα του —αλλά προς τα μέσα, στην ευθεία του κρύου λουτρού— με μήκος διπλάσιο του πλάτους του, το θολωτό πυριατήριο, το οποίο έχει στα άκρα του από τη μια μεριά το λακωνικόν, με τις αναλογίες που αναφέρθηκαν παραπάνω και από την άλλη τους λουτήρες με το

ότι το περιστύλιο της παλαιίστρας έχει περίμετρο δύο σταδίων.

Το οικοδόμημα αυτό που είναι το πρωιμότερο ορατό σωζόμενο οικοδόμημα της υστεροελληνιστικής Θεσσαλονίκης, αφού η χρήση του είναι βεβαιωμένη ήδη από τον 1ο αι. π.Χ. μας δίνει ενδεικτικά στοιχεία για τους πολεοδομικούς άξονες των ελληνιστικών χρόνων, οι οποίοι αποδεικνύεται ότι ήσαν διαφορετικοί από αυτούς των ρωμαϊκών. Το κτήριο έχει μια διαφορά απόκλισης της τάξεως των 5° από τους άξονες της αγοράς των μέσων αυτοκρατορικών χρόνων³⁴. Το ίδιο αυτό συγκρότημα, που πρέπει να συσχετιστεί ενδεχομένως με μια πρώτη μορφή αγοράς των χρόνων του Αυγούστου³⁵, ισοπεδώθηκε γύρω στα μέσα του 2ου αιώνα, αφού είχε ήδη καταστραφεί, προκειμένου να οικοδομηθεί η αγορά των χρόνων των Αντωνίωνων.

Η οικοδομική νησίδα που βρέθηκε στο λουτρό του 1ου αιώνα ίσως δεν άλλαξε χρήση στους αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά επανασχεδιάστηκε με άλλες αρχές. Σε ένα τέτοιο πλουσιότερο συγκρότημα θερμών, με το κέντρο βάρους του νοτιότερα, θα πρέπει να εντάξουμε και τις γνωστές Μαγεμένες³⁶. Έτσι, με τα νέα αυτά ευρήματα, μια δοκιμαστική τομή στην πλατεία νότια της σημερινής οδού Φιλίππου καθίσταται πλέον επιτακτική περισσότερο από ποτέ. Είναι θέμα ασφαλώς πολιτικής απόφασης να διερευνηθεί αυτή η επί αιώνες αδόμητη πλατεία για να μας αποκαλύψει τα μυστικά της, αλλά και να συμβάλλει στην αναβάθμιση της περιοχής μετατρέποντάς την από σταθμαρχείο λεωφορείων και χώρο παράνομων εμπορικών συναλλαγών, σε πνεύμονα ζωής ορμώμενης από το ιστορικό παρελθόν της πόλης.

Θεσσαλονίκη,
Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη

θερμό νερό...».

34. M. Vitti, Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης (1996) 39-41, 68-83. Στη μελέτη του M. Vitti δεν ελήφθησαν υπόψη τα στοιχεία που προέκυψαν από τις νεότερες ανασκαφικές έρευνες στην πόλη, σύμφωνα με τα οποία οι άξονες των κτηρίων των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων δεν ταυτίζονται με αυτούς της εποχής των αυτοκρατορικών χρόνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφορετικού άξονα πρώιμων χρόνων είναι το θεμέλιο του κτηρίου στο οικόπεδο της οδού Κασσάνδρου - Παστέρ - Μ. Αμύνης, Π. Αδάμ-Βελένη, ΑΕΜΘ 3, 1989, 227-239. Την εποχή αυτή επίσης (1ος π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.) κύριος οδικός άξονας (Via Regia), δεν ταυτίζεται με τη σημερινή οδό Εγνατία, αλλά περνά ακριβώς βόρεια από την Αγορά των αυτοκρατορικών χρόνων.

35. Βλ. για αυτή στο Π. Αδάμ-Βελένη - Π. Γεωργάκη - Η. Ζωγράφου - Β. Καλάβρια - Κ. Μπόλη - Γ. Σκιαδαρέσης, ΑΕΜΘ 10β, 1996, 501-531. Την ίδια εποχή επανιδρύονται και οι Φίλιπποι, βλ. Γούναρης, Βαλανείο, 38.

36. P. Pedritz, L' "Incantada" de Salonique, Monuments et Memoires 31 (1930) 51-90· L. Guerini, Las Incantadas di Salonicco, Archeologia Classica XIII, Roma 1961, 40-60· I. Baldassare, Studi Miscellanei 22, 1974, 23-74· Α. Λιούτας - Μ. Μανδάρη, Τρία σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της εντός τειχών Θεσσαλονίκης από τις εκσκαφικές εργασίες για το δίκτυο φυσικού αερίου, και Α. Μέντζος, Πρόταση για την ερμηνεία των «Ειδώλων» (Incantadas) της Θεσσαλονίκης με αφορμή νεότερα ευρήματα, στον παρόντα τόμο.

A BATH ANTERIOR TO THE ANCIENT FORUM OF THESSALONIKI

by P. ADAM-VELENI

Excavation works undertaken in November '96 at the southeastern boundaries of this archaeological site revealed parts of what had once been a heating furnace, a heated swimming pool and a semi-circular part of a round hall with bathing basins pertaining a greater complex of facilities on the corners of Filippou and Agnostou Stratiotou streets. The other half of the basins hall - along with more parts of the swimming pool to the east and another hall to the north of the bath came to light in the summer of '97. A doorway allowed for communication between such two halls the floor of both of which is covered with similar mosaic patterns. Excavation works in the center of the round hall further unearthed a construction used as a hearth. The bathing basins are made of stones and clay-bricks and further applied with hydraulic mortar. To be noted that similar round halls with bathing basins have been discovered in gymnasiums and valania of both the classical and the hellenistic period. Historical texts and accounts of the time typically refer to such constructions as "tholi" (anc. gr. = domes) a name clearly reflecting the mode adopted for the roofing of such constructions. According to Vitruvius, a copper discovered loophole was arranged in the center of such domes opening and closing in such a way as to control circulation of the steam. The ruins thus discovered are parts of a hellenistic-style valanion also popular in Roman times as part of lavish thermae facilities. Such rooms were used for sweating purposes: *laconicum* or *pyratirion* was the name given to such facilities wherein steam was generated by pouring water over burning-hot stones. This facility was destroyed by fire at the time of Nero or slightly later.

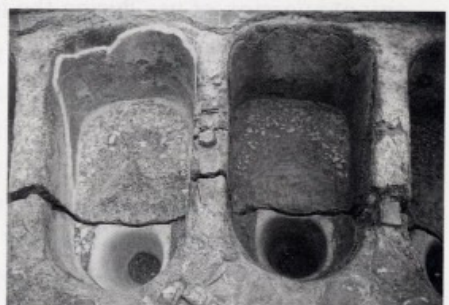
The state of destruction of the premises appears to be the same at the site of the excavation in the northern part of the round bath. Tens of objects discovered underneath the ashes are evocative of the use of the premises. Large quantities of bovine, fish and bird bones reveal the type of food that peopled the luxurious banquets of the bathers. Tens of small and big vases were also discovered, some of them typical of the equipment used in symposia. Many a glassware vases of various forms and colors evidence the existence in the area of a highly productive local manufacture. From the way the layers of the various findings were arranged, it may be deduced that this voluminous rectangular construction also disposed of an elevation. Among such findings noticeable are those of some oil-lamps of exquisite quality shaped after animals, a large number of earthen statuettes, a considerable number of theater masks as well as two objects that helped determine the use of

such premises more accurately: a reddish vase with a penis-shaped nozzle and relief decorations of vine-trees and insects among impressed decorations with Hermes effigies as well as a phallus simulacrum with a mobile stem. Also revealed in the area was a glassware vase bearing relief representations of the Fortune holding the Horn of Plenty.

All such findings lead to the conclusion that what the habitués of this facility pursued was a relaxing bath, a meal as well as various services catering for their sexual pleasures. Known though such facilities —combining baths and a house of loose morals— were from various sources, only a limited number of such installations have to this day been located.

Unearthing of this new structure did understandably entail a series of questions, referring to the identity of the construction and its use —most particularly whether this is an individual *valaneion* or a simpler version of such, eventually forming part of a greater complex of a gymnasium or wrestling stadium, as the existence of the two swimming pools suggests. One way or another, this is the oldest visible construction dating from the post-hellenistic era of Thessaloniki, all the more since its use has been confirmed since the 1st century BC. This same construction could eventually be correlated with a first form of forum dating from the years of reign of Augustus which was later leveled —after falling to ruins— to make room for the forum of the Antonini era.

The structural islet discovered in the 1st century BC bath may not have suffered any conversion of use during the imperial years although it did undergo a new design under new principles.

1. Γενική άποψη νοτιοανατολικής γωνίας του αρχαιολογικού χώρου όπου βρέθηκε το τμήμα του βαλανείου. 2. Άποψη κυκλικής αίθουσας με τους 25 λουτήρες. 3. Λεπτομέρεια δαπέδου ορθογώνιας αίθουσας. 4. Λεπτομέρεια της κυκλικής κτιστής κατασκευής στο κέντρο. 5. Λεπτομέρεια των λουτήρων. 6. Συντήρηση των λουτήρων.

7

8

9

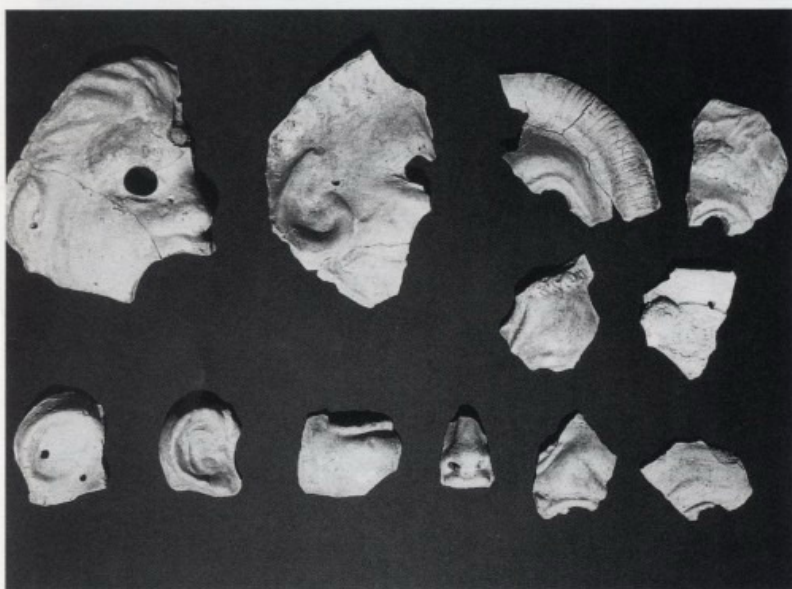

10

7. Η κυκλική αίθουσα με το στρώμα καταστροφής. 8. Το στρώμα καταστροφής της ορθογώνιας αίθουσας. 9. Ερυθροβαφής κεραμική ανατολικού τύπου Α και Β καθώς και προέλευσης από Ιταλία. 10. Λυχνάρια ιταλικής προέλευσης.

11

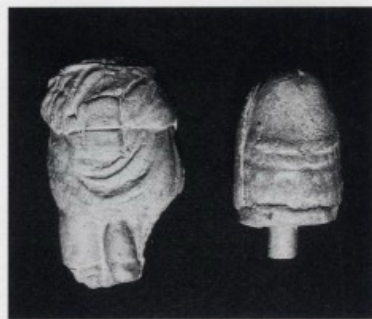
12

13α

13β

14

11. Γυάλινα αγγεία. 12. Πήλινα θεατρικά προσώπεια. 13α,β. Σκύφος από αριστερά και δεξιά. 14. Ομοίωμα φαλλού με κινητό στέλεχος και ιθυφαλλικό ειδώλιο.